

"כמה מסוכן הריסות הסדרים הישנים"

שינויים באורח החיים הדתי –
הצעה למודל שמרני

חיים נבון

אחד הזרמים המרכזיים במחשבה המדינית הוא זרם ההגות השמרנית. מדובר בגישה רעיונית שהתפתחה בעיקר באנגליה ובארצות הברית, ובסוף המאה העשרים חזרה, בגלגול מחודש, למלא תפקיד משמעותי במחשבה המדינית ובמעש הפוליטי בארצות הברית. במאמר זה ברצוני לטעון שאפשר להפיק מההגות השמרנית מודל שימשם אותנו לבחינת אפשרותם ואופן יישומם של שינויים בהלכה היהודית ובמוסדות הדתיים המסורתיים.

א. ההגות השמרנית

למייסד ההגות השמרנית נחשב המדינאי האנגלי אדמונד ברק (1729–1797). יצירתו החשובה ביותר, **מחשבות על המהפכה בצרפת**¹, יצאה לאור בתגובה על המהפכה הצרפתית, שברק ראה בה אירוע הרה אסון. לימים פיתחו הוגים רבים את קו המחשבה והפעולה המדינית של ברק.

ביסוד המחשבה השמרנית עומדת ספקנות לגבי הטבע האנושי². הפילוסופיה של תקופת הנאורות האמינה שהאדם הוא טוב מיסודו, ורק המוסדות החברתיים מקלקלים

הכותב הוא רב קהילת השמשוני במודיעין. מלמד בישיבות, במדרשות ובמכללות ברחבי הארץ וחבר מערכת כתב העת "נקודה"

1 א' ברק, **מחשבות על המהפכה בצרפת**, ירושלים תשנ"ט.
2 ק' רוסיטר, 'המסורת השמרנית, או מברק עד קירק', מ' קרן (עורך), **תולדות המחשבה המדינית**, א, תל אביב תשס"א, עמ' 624–625.

אותו.³ על כן יש להיעזר בשכל האנושי, ולתכנן מוסדות חברתיים טובים ומוצלחים יותר.⁴ בניגוד לתפיסה זו, ההוגים השמרניים טוענים שהפגמים בחברה האנושית נובעים במישורין מטיבו הבעייתי של הטבע האנושי.⁵ לכל היותר, אפשר לומר שבטבע האדם יש מזיגה של טוב ורע; ודאי אי-אפשר לומר שהאדם הוא אך ורק טוב ביסודו.⁶ המוסדות החברתיים אינם משחיתים את האדם, אלא להפך – הם אלו המרסנים את ההיבטים השליליים שבאופיו ומאפשרים לבני האדם לחיות יחד בחברה.⁷ ישנה חשיבות מיוחדת לחובות חברתיות ומוסריות הכפויות על האדם, ואינן תלויות ברצונו הטוב.⁸ ככל שמעריכים יותר את טבע האדם, כך נוטים יותר לתלות במוסדות החברתיים את האשמה לקלקוליו. אך הגישה השמרנית, שהיא חשדנית לגבי טבע האדם, סבורה שקלקולי החברה והאדם נובעים מהליקויים שבטבע האנושי; המוסדות החברתיים רק מרסנים את הקלקולים הללו.⁹

הניסיון לתכנן מוסדות חברתיים בעזרת ההיגיון האנושי בלבד, נראה להוגים השמרניים הרה אסון: הם אינם מאמינים שניתוח אינטלקטואלי, מבריק ככל שיהיה, יכול להפיק מוסדות חברתיים יעילים. כלומר, לצד הספקנות לגבי הטבע האנושי, השמרנים ספקניים גם לגבי האינטלקט האנושי.¹⁰ החברה היא מבנה מורכב ומסובך, שנבצר מהאדם לרדת לעומקו.¹¹ אין שום דרך לחזות מראש את תוצאותיו של שינוי במוסד חברתי.

ניקח דוגמה מניסיוננו בחברה הישראלית. בשנות התשעים שונתה שיטת הבחירות, משיטה פרלמנטרית-יחסית טהורה לשיטה אישית-מעורבת, שבה כל בוחר הצביע גם בעבור מפלגה מסוימת, וגם בעבור מועמד לראשות הממשלה. המטרה המרכזית של השינוי הייתה להקטין את כוחן של המפלגות הקטנות ולהגדיל את היציבות הפוליטית. התוצאה הייתה הפוכה בדיוק: כוחן של המפלגות הקטנות עלה מאוד, והיציבות הפוליטית התערערה עוד יותר. התחזיות המלומדות, שהתבססו על ניתוח אינטלקטואלי מדוקדק של השינוי בשיטת הבחירות, כשלו לחלוטין. המחוקקים נחפזו להחזיר את שיטת הבחירות הישנה, בשינויים מועטים.

אם כך הוא לגבי שינויו של מוסד פוליטי צרוף, על אחת כמה וכמה שקשה לחזות את תוצאותיו של שינוי חברתי-תרבותי. דוגמה לשינוי כזה הוא הניסיון שנעשה בקיבוצים לשבור את מבנה המשפחה המסורתית על ידי הנהגת מסגרת "הלינה המשותפת". התוצאה הייתה הרת אסון וחרתה צלקות בנפשם של בני דור שלם. בסופו של דבר, כל הקיבוצים חזרו למבנה המסורתי, שבו הילדים גרים בבית הוריהם ולנים עמם.¹²

3 על תפיסה זו הקשה ריינהולד ניבור: "איך זה יכול היה אדם טוב מעיקרו, ליצור ארגונים מדיניים משחיתים ועריצים?" (ר' ניבור, בני האור ובני החושך, ירושלים תשס"ד, עמ' 13).

4 ב' זיסר, על ימין ועל שמאל, ירושלים-תל אביב תש"ס, עמ' 54.

5 פ"ג ויילסון, 'הרוח השמרנית בפוליטיקה', תכלת, 4 (תשנ"ח), עמ' 116.

6 ראו: I. Kristol, *Reflections of a Neoconservative*, New York 1983, pp. 81-82.

7 זיסר (לעיל, הערה 4), עמ' 71-74.

8 J. Z. Muller, 'What is Conservative Social and Political Thought?', *Conservatism*, Princeton N.J. 1997, pp. 12-13.

9 ראו: ת' טואל, עימות בין השקפות, ירושלים תשס"א, עמ' 21-24.

10 רוסיטר (לעיל, הערה 2), עמ' 660.

11 ברק (לעיל, הערה 1), עמ' 74.

12 היסטוריונים, סוציולוגים ופסיכולוגים לא מעטים חקרו את הלינה המשותפת בקיבוצים ואת

התפיסה השמרנית גורסת שעלינו לכבד את המוסדות החברתיים הקיימים, שהתעצבו בתהליך ממושך של ברירה היסטורית. המוסדות החברתיים שלנו אינם יצירתו של אדם אחד, אלא הצטברות ניסיונם הבלתי־מודע של מאות דורות.¹³ לא תמיד אנו יכולים לבאר את ההגיון שבהם, אך זאת בגלל המגבלות שלנו, ולא בגלל מגבלותיהם של המוסדות החברתיים. בלשונו של ברק:

חוששים אנו להניח לבריות לחיות ולסחור איש־איש על סמך מלאי התבונה הפרטי שלו, כי חשד יש בנו שלכל איש ואיש מלאי מצומצם בלבד, וכי מוטב יהיה לאנשים הפרטיים אם יזדקקו לבית־אוצרם ולהונם הכללי של הלאומים והדרורות. רבים ממעמיקי המחשבה שבתוכנו, תחת שיפצצו את המשפטים הקדומים הכלליים, מסתייעים הם בפיקחותם לגילוי החכמה הנסתרה המפעמת בהם.¹⁴

נוסף על התועלת הצפונה במוסדות חברתיים, שאין אנו תמיד יכולים לעמוד על פשרה, ישנו עוד יתרון לשימור מוסדות ותיקים: עצם תחושת ההמשכיות היא נכס חברתי חסר תחליף. יראת הכבוד שרוחשים בני החברה כלפי מוסדותיה הנושנים היא המסד של חברה תקינה ויציבה.¹⁵ השמרן סולד מרגשות מהפכניים, ולכן לדעתו בחברה בריאה צריכות לשרוד תחושות של המשכיות ויציבות. אלו מבטיחות חיים ציבוריים מאוזנים, שאינם נסחפים אחרי אופנות עכשוויות, אלא משמרים את המיטב של העבר.

אין פירושו של דבר שלדעת השמרן לא מתרחשים שינויים במוסדות חברתיים.¹⁶ הרי השמרן מניח שהמוסדות החברתיים הקיימים הם מועילים, משום שהתעצבו בתהליך היסטורי ממושך; טיעונו נסמך על ההנחה שבמהלך ההיסטוריה מתרחשים שינויים, כאשר מוסדות גרועים מפנים את מקומם למוסדות מוצלחים. שרידתו של מוסד חברתי היא ראיה ליעילותו, רק אם מאמצים תפיסה דינמית המכירה בשינויים היסטוריים, מעין "ברירה טבעית" מתונה. אך השמרן מאמין בשינויים כאלו צריכים להתרחש באופן טבעי, על ידי ניסוי וטעייה וזהירים ומדודים, ולא על ידי מהפכים דרמטיים מלאכותיים.¹⁷ השמרן גם מאמין שבחברה בריאה, שינויים וזהירים כאלו אכן מתחוללים באופן טבעי, גם ללא הדרבון המלאכותי מצד המהפכן הרדיקלי.

השלוכותיה. לסיכום ההתפתחות ההיסטורית בקיבוצים בהקשר זה, ראו: ' דרור, תולדות החינוך הקיבוצי: ממעשה להלכה, תל אביב תשס"ב, עמ' 51-84. לניתוח פסיכולוגי של הלינה המשותפת והשלוכותיה, ראו: ' פלגי, 'השפעת סדרי הלינה בקיבוצים על תפיסת ה"אקלים המשפחתי"', 'ל' שמגר-הנדלמן ור' בריוסף (עורכות), משפחות בישראל, ירושלים תשנ"א, עמ' 319-335; א' אביעזר ואחרים, 'בחזרה אל "ילדי החלום": 70 שנות חינוך משותף בגיל הרך', 'י' דר (עורך), חינוך בקיבוץ משתנה, תל אביב-ירושלים תשנ"ה, עמ' 61-83.

13 פ' האייק, 'חירות, תבונה ומסורת', תכלת, 8 (תש"ס), עמ' 131-137.

14 ברק (לעיל, הערה 1), עמ' 95.

15 מולר (לעיל, הערה 8), עמ' 8-9. והשוו לדבריו של אפלטון: "כל שינוי - פרט לשינוי ממה שהוא רע - מסוכן ביותר בכל התחומים... אם התחנכו בני אדם בחוקים מסוימים שבמזל טוב האריכו ימים ללא זעזוע במשך תקופה ארוכה, עד ששוב אין בידם שום מזכרת ושום מסורת שהדברים היו בזמן מן הזמנים שונים משכחוהו, אזי מלאה כל הנשמה דרך ארץ" (החוקים ז, כתבי אפלטון, ד, ירושלים-תל אביב תשל"ד, עמ' 229-230). וראו גם בדבריו של מונטיין, המסות, א, תל אביב תשס"ז, עמ' 321.

16 רוסיטר (לעיל, הערה 2), עמ' 631; וילסון (לעיל, הערה 5), עמ' 107.

17 זיסר (לעיל, הערה 4), עמ' 57-58. כדוגמה לתהליך שינוי מוצלח לעומת תהליך שינוי דרמטי, חפזו והרהר אסון, מביא קריסטול את המהפכה האמריקנית וכנגדה את המהפכה הצרפתית (קריסטול (לעיל, הערה 6), עמ' 78-94).

כך ניסח זאת ברק:

יש עוד דבר מחוץ לברירה הפשוטה בין חורבן מוחלט לקיום שאין עמו תיקונים.¹⁸

הקדשנו את המדינה, לבל יקרב איש להציץ בליקוייה או בשחיתותה בלא מידת הזהירות הראויה, לבל יחלום לחתור תחתייה כדי להתחיל בתקנתה; למען יקרב אל ליקוייה כאשר יקרב איש אל פצעי אביו, ביראת כבוד אדוקה ובחרדת דאגה. בזכות חכמת המשפט־הקדום הזה לומדים אנו להתחלחל למראה אותם בני־מולדתם הזריזים לקצץ את איבריו של אותו הורה זקן ולשימו בדוד־מכשפים, בתקווה שבעש־שני־בר ארסיים ובלחשי־פרא יחדשו את נעורי האב ויפיהו בו חיים חדשים.¹⁹

מהפכות שנולדו במוחו הקודח של פילוסוף, בדרך כלל נובעות מאופנות אינטלקטואליות חולפות, ולא מצורך חברתי אמיתי. ישנו סיכוי קטן מאוד שמהפכה שתוכננה על שולחנו של הוגה דעות אכן תצליח לשפר את המבנה החברתי המסובך. החברה אינה הפשטה תאורטית, אלא ישות חיה ומורכבת.²⁰ "החברה האמיתית היא עץ, לא מכונה".²¹ ההתייחסות לחברה כאל אורגניזם מדגישה גם את התלות ההדדית בין מוסדות חברתיים שונים: שינוי במוסד חברתי אחד עלול לפגוע באופן בלתי צפוי במערך החברתי כולו.²²

מלבד שינויים שמטרתם שיפור מתמיד של החברה, לעתים יש צורך לערוך שינויים מתוך התמודדות עם נסיבות משתנות. השמרן מוכן לשקול שינויים הנובעים ממצאות חדשה ביתר רצינות מאשר שינויים המנסים לעצב מציאות חדשה.²³ זמנים חדשים דורשים לעתים מוסדות חדשים. אך השמרן מאמין בדרך כלל במוסד אבסולוטי ולא במוסד רלטיבי תלוי־תקופה;²⁴ כמו כן, השמרן בדרך כלל סובר שטבע האדם אינו נוטה להשתנות באופן מהותי.²⁵ מוסדות חברתיים מביעים תפיסה מוסרית וכן עמדה לגבי טבע האדם. לפיכך, אם אנו מאמינים שהן המוסר והן טבע האדם הם באופן כללי יציבים וממעטים להשתנות, אזי גם השינוי במוסדות החברתיים יהיה מתון ומאופק. כל שינוי במוסדות חברתיים צריך להיות זהיר ומהוסס, אף אם הוא נובע מתוך שאיפה להתמודד עם אתגריה של תקופה חדשה:

השינוי הוא חוק החיים, של חברות כמו של בני אדם... בהכירו - גם אם באי־רצון - באמת חברתית חשובה זו, השמרן מתגלה לא כראקציונר ולא כמדדשדש במקום. אולם ודאי גם שאין הוא ליברל או רדיקל, ועל כן הוא מציב תנאים קשים לשינוי חברתי, בעיקר אם הכוונה לחוללו בדרך של רפורמה פעילה. הוא

18 ברק (לעיל, הערה 1), עמ' 151.

19 ברק (לעיל, הערה 1), עמ' 103.

20 זיסר (לעיל, הערה 4), עמ' 55-58.

21 רוסיטר (לעיל, הערה 2), עמ' 629, וראו שם, עמ' 651.

22 מולר (לעיל, הערה 8), עמ' 16-17.

23 M. Oakeshott, 'On being Conservative', *Rationalism in politics and other essays*, London 1962, p. 190.

24 רוסיטר (לעיל, הערה 2), עמ' 645-646; זיסר (לעיל, הערה 4), עמ' 66-67; וילסון (לעיל, הערה 5), עמ' 117-118.

25 רוסיטר (לעיל, הערה 2), עמ' 624.

עומד על כך שאין לראות בשינוי יעד לשמו: יעדו המרכזי חייב להיות שימור, ואם אפשר אף שיקום; עליו להיות מוגבל ביותר בהיקפו ובתכליתו; עליו לבוא בתגובה לצורך חברתי אמיתי... יש לתכנן את השינוי בשלבים איטיים וזהירים... ולבסוף, בלשונו של ד"שיראלי, יש 'לבצעו מתוך כבוד לגינונים, למנהגים, לחוקים, למסורות של העם'.²⁶

החברה העכשווית אינה מושלמת, ואולי גם לעולם לא תהיה. אך השאיפה לאוטופיה מובילה בדרך כלל לאסון.²⁷ כפי שכתב קרל פופר, "הניסיון ליצור גן עדן עלי אדמות, מוביל תמיד לגיהנום".²⁸ אינטלקטואלים השואפים למהפכות חברתיות נוטים לחשוב בהפשטות תאורטיות ולהתעלם מהמציאות הקונקרטי. פעילות מדינית שניזומה על סמך ידע תאורטי נידונה מראש לכישלון; כפי שהעיר מייקל אוקשוט, אף אדם לא נהיה טבח מומחה על ידי לימוד ספרי בישול.³⁰ אין סיכוי ממשי למצוא בחברה עקביות רציונליות. אי-עקביות אינה בהכרח חיסרון; היא תוצאה טבעית של צניעות אינטלקטואלית וגישה אמפירית-ניסיונית.³¹ ארווינג קריסטול, אחד ממובילי המחשבה השמרנית החדשה, כתב בהקשר זה כי "לעתים קרובות, רעיונות שאינם מתיישבים להלכה, יכולים לדור בכפיפה אחת, ולהשלים זה את זה בחיי המעשה".³²

המוסדות החברתיים יוצרים לעתים קרובות אי-שוויון בין אנשים. אך בעיני השמרן אי-השוויון הזה גלום בטבע האדם. ישנם יסודות מהותיים מסוימים שלגביהם כולנו שווים: כולנו בני אדם, ילדי האלוקים. אך ישנם הבדלים עצומים בכישרונותיהם וביכולותיהם של אנשים שונים, ומכאן נגזר בהכרח גם אי-שוויון בתפקידם החברתי. השאיפה לשוויון מוחלט ניזונה מהשקפה תאורטית-מופשטת בדבר טבע האדם, המתעלמת מן המציאות הממשית. לכן הוגים שמרנים נוטים לאליטיזם ומדגישים את חשיבותן ותפקידן של שכבות מובילות בחברה.³³ ישנה גם נטייה שמרנית לקבל

26 רוסטר (לעיל, הערה 2), עמ' 631. גישה זו מקבילה מבחינות רבות לטיעוניו של פופר בדבר עדיפותה של "הנדרסה חברתית קמעונאית" על פני "הנדרסה חברתית אוטופית" (ק' פופר, החברה הפתוחה ואיביה, ירושלים תשס"ג, עמ' 160-171). פופר מנסה להוכיח את עדיפותה של "ההנדרסה הקמעונאית" הדוגלת בשינויים איטיים וזהירים, באמצעות השוואה לתכנון מכוונות מכניות: "המהנדרס האוטופי יטען, כמובן, שמהנדרסי מכוונות מתכננים אפילו מכוונות מורכבות מאוד בשלמותן, וכי תוכניותיהם המפורטות עשויות להקפץ, ולתכנן מראש, לא רק סוג מסוים של מכוונה, אלא אפילו את כל המפעל המייצר אותן מכוונות. תשובתי תהיה שאמנם יכול מהנדרס המכוונות לעשות כל זאת, מפני שעומד לרשותו ניסיון מספיק... המכוונות החדשות שלו הן פועל יוצא מהרבה מאוד שיפורים קטנים. בדרך כלל יש לו דגם תחילה, ורק לאחר מספר רב של התאמות קמעוניות לחלקיו השונים הוא מגיע לשלב שבו יוכל לעבד את תכניותיו הסופיות לייצור... מעטים התעשיינים שהיו מוכנים לגשת לייצור מנוע חדש על יסוד תוכנית פרטנית בלבד, אפילו התווה אותה המומחה הגדול ביותר, בלי לעשות דגם תחילה, ו'לפתח' אותו בדרך של התאמות קטנות ככל האפשר" (שם, עמ' 166).

27 רוסטר (לעיל, הערה 2), עמ' 654-655; וילסון (לעיל, הערה 5), עמ' 116.
 28 פופר (לעיל, הערה 26), עמ' 440.
 29 ג' הארט, 'ברק והחירות הרדיקלית', תכלת, 7 (תשנ"ט), עמ' 109.
 30 מ' אוקשוט, 'רציונליזם בפוליטיקה', תכלת, 2 (תשנ"ז), עמ' 129.
 31 ברק (לעיל, הערה 1), עמ' 74-75.
 32 א' קריסטול, 'על האווילות הפוליטית של היהודים', תכלת, 8 (תש"ס), עמ' 44.
 33 רוסטר (לעיל, הערה 2), עמ' 627-626; זיסר (לעיל, הערה 4), עמ' 52, 76; קריסטול (לעיל, הערה 2), עמ' xiv. ועיינו: L. Strauss, Liberalism - ancient and modern, New York 1968, pp. 3-5.

תפיסות בדבר "חלוקת עבודה" רצויה בין גברים לנשים.³⁴ מובן, שגם השמרן יסתניג מאפליה גזעית, שאין לה כל הצדקה רציונלית, ומקורה רק בדעות קדומות. השמרן אינו מאוד פסימי לגבי ההווה, ואינו מאוד אופטימי לגבי העתיד.³⁵ לגבי ההווה, הוא אינו סבור שהמצב העכשווי הוא קטסטרופלי, אלא שבסך הכול מדובר בקיום סביר בהחלט. לגבי העתיד, השמרן אינו בטוח כלל שכל שינוי ישפר את המצב לטובה; הוא חושש מאוד משינויים חפזים, היכולים להרוס מבנים חברתיים מועילים, ולהזיק יותר מאשר להועיל. כך כתב ברק:

נדרש אדם לזהירות עד בלי די בטרם ירהיב עוז בנפשו להרוס בניין, אשר במשך דורות מילא פחות או יותר את צרכיה המשותפים של חברה, או לשוב ולבנותו, בלי שיהיו לעיניו דגמים ודפוסים שתועלתם בדוקה.³⁶

ב. שינויים במוסדות דתיים

ככלל, השמרנות רואה באמונה הדתית צורך חיוני לקיום חברה אנושית.³⁷ ברק הצהיר חד-משמעית: "הדת היא בסיס החברה האזרחית, והמקור לכל הטוב והמעודד".³⁸ הדת נותנת לאדם בסיס מוסרי מוצק ומאפשרת קיומם של יחסים חברתיים תקינים. השמרנים אף מצהירים לעתים על חיוניותם של מוסדות דתיים, כדברי פיטר וירק (Viereck):

הכנסיות... עוקרות את שינוי של הפרא האציל, וקוצצות את ציפורניו הגסות. בעשותן כך, ואם וכאשר הן מקיימות את מה שהן דורשות, הן ממלאות את חלקן במשימה השמרנית של גישור על הפער בין איש המערות לבין החברה.³⁹

אמנם, עיקר ענייננו כאן אינו בהתייחסויות מפורשות מעין אלו, אלא ביישום המודל העקרוני של המחשבה השמרנית בתחום של מחשבת ההלכה והיהדות. כוונתי אינה לדון בחשיבות שיש לדת במערכת הערכים השמרנית, אלא לנסות להשתמש במודל השמרני מנקודת המבט הפנימית של מערכת הערכים הדתית. התפיסה השמרנית נוטה להתייחס לדת מבחינה תועלתנית ולהדגיש את תרומתה ליציבות החברתית. לעומת זאת, אני מניח את אמיתותה ותוקפה של הדת כנובעים מתוך עצמה, ומנסה להסביר בעזרת מודל שמרני את הבעייתיות שבשינויים בהלכה ובאורח החיים האורתודוקסי-המסורתי ככלל.⁴⁰

- 34 מולר (לעיל, הערה 8), עמ' 18.
 35 אוקשוט (לעיל, הערה 23), עמ' 169.
 36 ברק (לעיל, הערה 1), עמ' 74.
 37 רוסיטר (לעיל, הערה 2), עמ' 644-643.
 38 ברק (לעיל, הערה 1), עמ' 97.
 39 מצוטט אצל רוסיטר (לעיל, הערה 2), עמ' 644. וראו שם, עמ' 652. והשוו להבריו של מולר (לעיל, הערה 8), עמ' 4, 13-14.
 40 על אפשרות לשימוש מעין זה ברעיונות שמרניים עמד ארווינג קריסטול: "חשיבותו של ברק טמונה בעובדה שהוא היה תיאורטיקן פוליטי חילוני, שיכול היה להסביר לאדם בעל חשיבה ביקורתית מדוע אורתודוקסיה דתית (כמוה כאורתודוקסיה פוליטית) יכולה להיות הגיונית מבחינה אינטלקטואלית" (קריסטול [לעיל, הערה 32], עמ' 45). קריסטול מספר שם כי אשתו, פרופ' גרטורד הימלפרב, לימדה פעם קורס באוניברסיטה על המחשבה המדינית הבריטית. לאחר כמה שיעורים שהוקדשו לכתבי

ג' מולר טען שיש הבדל עצום בין תפיסה שמרנית לתפיסה מסורתנית-אורתודוקסית. האורתודוקסיה מצדיקה מוסדות קיימים בעזרת גושפנקה אלוהית שהוטבעה עליהם, ואילו השמרנות מצדיקה אותם בעזרת ערכם העצמי, המוכח מעצם שרירותם.⁴¹ ואכן, בהלכה ישנו ממד אלוקי-נצחי, שיד אדם אינה יכולה לנגוע בו. אף אחד אינו יכול להתיר ליהודי ללבוש בגד שעטנוז. אך יש בהלכה גם ממד אנושי, הכולל חקיקה של חכמינו (תקנות וגזרות), וכן פרשנות לדברי התורה שכתב.⁴² באורח החיים היהודי האורתודוקסי ישנם אלמנטים נוספים שלא ניתנו חתומים ומוחלטים מן השמים: מנהגים ומסורות, שאינם הלכתיים מובהקים, אך קיבלו את הגושפנקה של חוכמת הדורות. גם במקום שיש לנו סמכות לערוך שינויים, באמצעות מנגנונים שונים, השאלה החשובה ביותר היא שאלת המוטיבציה: האם אנו רוצים לנצל את הסמכות הזאת ולשנות את ההלכה או את המנהג?⁴³ כאמור, ישנו בתורה רובד מרכזי שכל השאלה אינה רלוונטית לגביו: אין צורך בשום מודל פילוסופי מסובך כדי להסביר למה אף יהודי אורתודוקסי לא יוכל לבטל את האיסור לעבוד עבודה זרה. אך, לדעתי, אפשר ליישם את המודל השמרני בנוגע לשאלת השימור והשינוי של מוסדות ומנהגים בתחומי הפריפריה של ההלכה, בעולם המנהג והמסורת. על ידי ההבחנה הזאת בין רבדים שונים של אורח החיים הדתי, אנו נחלצים מטענתו של מולר בדבר הפער שבין אורתודוקסיה לשמרנות. התפיסה השמרנית אינה רלוונטית בכל הנוגע לליבה היציבה של ההלכה, אך היא רלוונטית בהחלט בכל הנוגע לפריפריה של ההלכה: מנהגים ומסורות, ואף פרשנויות מאוחרות לרבדים בסיסיים יותר של התורה.⁴⁴ לאור התפיסה השמרנית, אנו נהסס לשנות מוסדות הלכתיים ומסורתיים, גם כאשר מבחינה הלכתית-פורמלית הסמכות לכך נתונה בידינו. כשמדובר במוסדות מדיניים וחברתיים חילוניים, ההוגה השמרן נסמך על ההנחה שמוסדות אלו התעצבו במשך דורות רבים. לגבי מוסדות הלכתיים לא תמיד הדבר נכון. אך ישנם מוסדות ונהלים דתיים ואף הלכתיים-למחצה שאכן התעצבו והתגבשו לאטם במשך הדורות. מוסדות דתיים אחרים נוצרו במהירות יחסית אך שרדו במשך דורות רבים, וגם עובדה זו מהווה גושפנקה שהטביעה עליהם חוכמת הדורות. ההנחה היא שמוסדות דתיים שהם שגויים או מעוותים לא היו שורדים זמן רב כל כך, כאשר ישנה אפשרות הלכתית לשנותם. לכן עלינו לנהוג בהם כבוד, גם כשהם נראים לנו בעייתיים. עלינו להניח שמוסדות דתיים ותיקים משרתים מטרות חברתיות, רוחניות ומוסריות, באופן שלא תמיד קל לזהותו. לטעונו זה יש לצרף את התפיסה השמרנית הרואה בעצם היציבות החברתית ותחושת המשכיות ערך חיוני לקיומה של חברה תקינה; כל זאת בלי לשלול את

41 אדמונד ברק, ניגשה אליה צעירה יהודייה אורתודוקסית ואמרה לה: "עכשיו אני יודעת מדוע אני דתייה". כפי שביאר קריסטול, "עכשיו תוכל להסביר את ההוקרה העמוקה למסורת - שהיא מאבני השיתוף של כל אורתודוקסיה - בלשונו של השיח החילוני הרציונלי" (שם).
41 מולר (לעיל, הערה 8), עמ' 4-9.
42 עיינו בהקדמת הרמב"ם לפירושו למשנה, ובמשנה תורה, הלכות ממרים, פרק ה, הלכה ב.
43 עיינו במאמרי: 'המוטיבציה ליצירת שינויים בהלכה', עלון שבות בוגרים, טו (תשס"ב), עמ' 93-112.
44 שלא כפי שכתב מולר, הטיעון השמרני אינו חייב להסתמך דווקא על שאיפה לתועלת מוחשית בעולם הזה; מבחינה פילוסופית, הגושפנקה ההיסטורית יכולה באותה מידה לאשש את תועלתו הרוחנית או המוסרית של מוסד מסוים.

הצורך בשינויים זהירים מסוימים. עמדה מעין זו נמצא בדבריו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק:

וכמה מסוכן הוא הדרך של הריסות הסדרים הישנים והחרבתם בשביל להביא איזה תיקונים נחוצים, כי בהתפשט מנהג כזה יקומו ממחבואם כל עז פנים וכל ריק ופוחז, ויתנשא להעמיד חזון במה שישלח יד בכל דבר מתוקן ומקובל, עד שהטהרה הרצויה וההולכת בדרך התורה היא חלילה תבטל מפני פחזות הפוחזים וההדיוטים הקופצים בראש.⁴⁵

תפיסה כזו שוללת שינויים דרמטיים יזומים, שנועדו להתאים את ההלכה ואת המנהג הדתי לתפיסת עולם מסוימת.

גם אם היום רווחת בציבור גישה אינטלקטואלית מסוימת - למשל, גישה פמיניסטית - לא נמהר לעצב את אורח החיים האורתודוקסי לפי השקפת העולם הזאת. האומנם הפמיניזם האופנתי הוא האמת? האם אין מדובר רק באופנה אינטלקטואלית חולפת? מה יהיו ההשלכות של שינוי פתאומי במוסדות דתיים מושרשים?

ניקה, למשל, שאלה שאינה טעונה ביותר מבחינה הלכתית-פורמלית, אך היא בעייתית מאוד מבחינות אחרות: כהונת אישה כרב קהילה.⁴⁶ מבחינה רציונלית, אינני רואה סיבה מהותית שתמנע את כהונתה של אישה כרב קהילה, אף שתפקודה בהכרח יושפע מהגבלות הלכתיות מסוימות.⁴⁷ אך לא כל מה שאני מבין הוא נכון, וודאי שאי אפשר לומר שכל מה שאינני מבין הוא שגוי. האם אני יכול להתיימר שאכן מיציתי את הסוגיה המורכבת עד תומה? האם ההיגיון שלי יכול לפענח את טבע האדם עד תומו? האם אני מבין את ההבדלים בין גברים לנשים עד תומם? האם אני יכול לדעת בוודאות מה כהונת הרבנות דורשת מהאדם ואיך היא משפיעה עליו? האם מישהו יכול לדעת איך כהונת אישה כרב קהילה תשפיע על חייה, על חיי בעלה, על ילדיה ועל אנשי קהילתה, מבחינה חברתית ורוחנית? התשובה לכל השאלות הללו היא חד-משמעית: לא.

באופן מסורתי, רק גברים כיהנו כרבנים. אמנם, ייתכן שאין מדובר ביסוד עקרוני, אלא בעניין שהזמן גרמו. הדרך היחידה להכריע היא לבדוק. אך אנחנו איננו עורכים ניסויים בבני אדם, ניסויים שנוזקם קשה ולעתים בלתי אפשרי לבטלם. הדרך הראויה היא לנקוט התנהלות זהירה ומדודה של ניסוי וטעייה. אם אמנם יש לחץ אותנטי, הן מצד הקהילה והן מצד הרבניות הפוטנציאליות, לכך שאישה תכהן כמורה רוחנית, יש לבחון זאת בתהליך ארוך וממושך. נשים ילמדו תחום הלכתי מסוים ויפסקו בו. היום מתרחש תהליך כזה בתחום הלכות טהרת המשפחה. נחכה כמה שנים, ונראה איך הנשים הללו מסתדרות עם התפקיד לאורך זמן; נבדוק אם אמנם פוננת אליהן שואלות רבות, אם הן מצליחות להתמודד עם הבעיות ההלכתיות ולהשיב כהלכה, כיצד התפקיד הזה משפיע על המשפחה שלהן, ועוד. אם נראה שהרבר עולה בכי טוב, אפשר להמשיך

45 הרב אי"ה קוק, עין איה - שבת, א, 'ירושלים תשנ"ד, עמ' 48. כמוכן, לעתים אפשר למצוא בדברי הרב קוק גם נימות אחרות.

46 התמודדות דומה במקצת עם שאלות מסוג זה אפשר למצוא במכתבו של הרב משה אייזנמן, שהתפרסם בכתב העת *Tradition*, 27(2), 1993, p. 91.

47 כוונתי להגבלות הנובעות מהלכות צניעות, ולהגבלות על מעורבות אישה בהיכטים הציבוריים של התפילה.

הלאה. בד בכד, נשים יכולות, למשל, להתחיל לכהן בבתי ספר לבנות בתפקיד הדומה לזה של ״רב בית הספר״; ואז נבחן את מידת ההצלחה של ניסיון זה. וכן הלאה. אם הניסיונות הללו יעלו כהוגן, אזי בעוד חמישים, מאה או מאתיים שנה נוכל לדבר על נשים כרב קהילה; ואם נראה שהדבר אינו עולה יפה, נזנח את הרעיון הזה.

שינויים בהלכה ובמוסדות דתיים, גם כאשר הם נערכים, צריכים להיעשות בזהירות, באטיות ובמתינות.⁴⁸ הצורך בשינויים אטיים ומדודים אינו נובע רק מהצורך הטקטי להרגיל את החברה הדתית למוסדות החדשים, אלא בעיקר מספק אמיתי בדבר הדרך שבה צריך ללכת. כל שלב חדש צריך להיות מלווה בנכונות לסגת ממנו, אם יתברר שהוא שגוי.

דברים שכתב פֶּרַק על שינויים במוסדות מדיניים, נכונים שבעתיים בנוגע למוסדות דתיים:

הודות להתקדמות איטית, אך נמשכת, מתבוננים ברישומו של כל שלב; הצלחתו או כישלונו של השלב הראשון מאירים את עינינו בשלב השני. וכך, משלב לשלב, אנו עוברים לבטח את כל שורת השלבים. נוכחים אנו לראות שחלקי המערכת אינם מתנגשים זה בזה. קלקלות הספונות באמצעים המבטיחים ביותר, זוכות לטיפול עם הופיעו... אנו מפצים, אנו מפיסים, אנו מאזנים.⁴⁹

כפי שראינו, ההגות השמרנית מקבלת כנתון יסודי את קיומם של הברדלים בין בני אדם: לכל אדם יש יכולות ייחודיות, שמתאימים להן תפקידים מסוימים. אם יתברר כי דווקא גברים מתאימים לתפקידי הנהגה דתית ממסדית – בניגוד להיגיון הפשוט (ובניגוד להיגיון שלי) – לא ניבהל ממשקנה זו, כשם שאין אנו נבהלים מההבדלים ההלכתיים בין הכוהנים ובין שאר בני ישראל, שאף אותם הגיונו מתקשה להסביר.⁵⁰

כפי שצינו לגבי ההגות השמרנית הכללית, השמרן אינו מאוד פסימי לגבי ההווה; ובהקשר הדתי, השמרן אינו אוהב את ההתקפות הברוטליות על המוסדות ההלכתיים והדתיים העכשוויים. שנוא עליו הניסיון להציג את ההלכה העכשווית ואת המוסדות הדתיים הקיימים ככובלים, כמשעבדים וכיוצא־בטרנדיות סיטונאיים. התפיסה השמרנית גורסת שלמוסדות חברתיים תפקיד חיוני בריסון יצרי האדם ובהפקת הטוב מתוך אישיותו המורכבת. כל מוסד חברתי, מעצם הגדרתו, עלול להכביד ולהגביל; אך כאשר מדובר במוסדות חברתיים מוצלחים, מגבלות בלתי נמנעות אלו בטלות בשישים לעומת התועלת הבסיסית שבקיום אותם מוסדות. גם המוסדות העומדים ביסוד החברה הדתית האורתודוקסית הם בריאים ונכונים ביסודם, וכל שינוי בהם צריך להיבחן בשבע עיניים זהירות, פן יזיק יותר מאשר יועיל.

דוגמה לשינוי אטי ומפוכח במוסדות מסורתיים אפשר למצוא במנהגי אמירת הקינות בתשעה באב. הרמ"א, בן המאה הט"ז, פסק: ״ומאריכין עם הקינות עד מעט קודם

48 ראו: ת' רוס, ״מעמדה של האישה ביהדות – כמה השגות על תפיסתו של ליבוויץ לגבי מנגנון התיאום בין הלכה ומציאות״, א' שגיא (עורך), ישעיהו ליבוויץ – עולמו והגותו, ירושלים 1995, עמ' 153–157.

49 ברק (לעיל, הערה 1), עמ' 161.

50 השאלה אם מדובר בהברדלים מולדים או בהברדלים נרכשים, שהם תולדת מאות דורות של התניה חברתית, אינה מטרידה בדרך כלל את השמרן: גם אם מדובר במבנה שאינו מולד אלא נרכש ביסודו, עדיין ייתכן שזהו מבנה מוצלח יותר ממבנים אפשריים אחרים.

חצות" (אורח חיים, תקנט, ג). כך ככל הנראה היה המנהג למעשה באירופה. בארץ ישראל של ימינו, הציבור הדתי-המודרני מתקשה להזדהות עם אמירת קינות ממושכת: מקצת הקינות כתובות בשפה קשה להבנה, ותחושת האבלות על החורבן פחות חריפה במדינת ישראל הריכונית. בלי הצהרות רשמיות, בלי לכתוב מחדש את סידור הקינות, בלי התקוממות צעקנית, בחרו רוב בתי הכנסת הדתיים-המודרניים לקצר באופן ניכר את אמירת הקינות, לבחור את המשמעותיות ואת המרגשות שבהן ולדלג על השאר. במקומות רבים גם מוסיפים קינות חדשות המתייחסות לשואה, שנכתבו בשפה המובנת לבני דורנו. השינוי אטי, לא מהפכני, ואינו יוצר תודעה של נתק מהדורות הקודמים. ייתכן שבעוד מאה שנים יניב תהליך זה סידור קינות השונה לחלוטין מזה המצוי בידינו. זוהי הדרך שבה צריכים להתנהל שינויים במוסדות הלכתיים ודתיים.⁵¹

שינויים בהלכה ובאורח החיים הדתי מתרחשים באטיות ובהדרגה, מתוך דינמיקה מורכבת בין הציבור ובין המנהיגים הרוחניים.⁵² אורח החיים הדתי אינו משתנה על פי אג'נדה אידאולוגית של הוגה כזה או אחר. שינוי כזה הוא מלאכותי ועקר; המוסדות הדתיים צריכים להגיב למציאות המשתנה, ותגובתם היא אטית, הדרגתית ובריאה.

51 דוגמה נוספת בדורנו לשינוי הלכתי רצוי, שהתקבל על דעת חכמי ההלכה, הוא נושא לימוד תורה לנשים. השינוי הזה אכן התרחש לאטו באופן מבוקר, ונקודת ציון מרכזית הייתה הקמת מוסדות "בית יעקב", בעידודם של רבנים ואדמו"רים חשובים.

52 עיינו בדבריו של יעקב כ"ץ: "תפקידם של בעלי ההלכה המוסמכים הוא תפקיד של ויסות ופיקוח שהגלגולים לא יביעו לידי פריצה פראית בגרדי המסורת... מכל מקום, המדיום של תהליך ההתמדה והשינוי הוא ההלכה שבפועל, הנישאת ומתקיימת על ידי הציבור. הציבור דבק, כאמור, בדפוסי המסורת, אך הוא גם המושפע מן התמורות הגליויות והסמויות המטביעות את חותמן על דפוסי ההלכה" (י' כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ו, עמ' 4). וראו את סיכומי המאלף של ישראל תא-שמע לדיונים בדבר הסבר השינויים ההלכתיים שהתחוללו בתקופת בעלי התוספות: י' תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, ירושלים תש"ס, עמ' 23-35.